

ZEMAŞERÎ'NİN *ATVÂQU'Z-ZEHEB*, *EL-KELİMU'N-NEVÂBİĞ* VE *MAQÂMÂT* ADLI ESERLERİNDE KİŞİYİ İNŞA EDEN ÖZELLİKLERİN ANALİTİK KRİTİĞİ*

Hacı ÇİÇEK**

Öz

Zemahşerî, hem İslâm ilimleri hem Arap dili ve edebiyatı alanında eserler yazmış bir âlimdir. Zemahşerî, Mekke'den binlerce kilometre uzaktaki Harezm'de doğmuş, Arapçayı orada öğrenmiştir. Asıl kendisini geliştirdiği yerler ise Bağdat ve Mekke'dir. Arap dili ve edebiyatı konusunda yazdığı *Atvâqu'z-Zeheb*, *el-Kelimu'n-Nevâbiğ* ve *Maqâmât* adlı eserler, oldukça önemli bir yere sahiptir. Zemahşerî, öğüt içerikli *Atvâq*'ı kısa makaleler halinde; *Maqâmât*'ı kendi şahsına birer nasihat şeklinde; *Nevâbiğ*'i ise vecizeler formatında yazmıştır. Her üç eserde de, insanı inşa eden özellikler konusunda bir ortak payda vardır. Bu çalışmada Zemahşerî'nin vurguladığı ilim, takva, insanın özü, dua etmenin adabı, insanlar arasında adaletin tesisi, arkadaş seçiminin önemi, idareci ve hastalara verilen öğütler, iffetli ve kanaatkâr olmanın bireysel ve toplumsal boyuttaki değeri, tefekkür etme ve ahireti hatırd tutmanın kişiye kazandırdığı erdemler gibi birçok konu irdelenmiş, her üç eserde vurgulanan ifadelerin kritiği yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Zemahşerî, *Atvâqu'z-Zeheb*, *el-Kelimu'n-Nevâbiğ*, *Maqâmât*, Öğütler.

ANALYTICAL CRITIC OF THE CHARACTERISTICS WHICH FORM THE PERSONALITY IN ZAMAKHSHARÎ'S *ATVAQU'Z-ZEHEB*, *AI-KALİMU'N- NAVABIĞ* AND *MAQAMAT*

Abstract

Zamakhshari, is a scholar who wrote books on Islamic sciences and Arabic language and literature. Zamakhshari was born in Harezm that thousands of kilometers away from Mecca, he also learned Arabic there. In fact the places where he improved himself are Baghdad and Mecca. *Atvâqu'z-Zahab*, *al-Kalimu'n-Navâbiğ* and *Maqâmât* which he wrote about Arabic language and literature are works that have very important places. Zamakhshari wrote *Atvâq* with advice content, in short articles; *Maqâmât* in the form of an advice to himself; and wrote the *Nevâbiğ* in the form of apothegm. All three works have also a common characteristics that builds the personality. In this study, many issues that Zamakhshari has emphasized such as the science, piety, the essence of man, praying manners, the establishment of justice among people, the importance of choosing friends and advice given to patients, administrators and the value of the chaste individual social dimension of being abstinent, the contemplation and keeping hereafter in mind that

Makale gönderim tarihi: 28.08.2016, kabul tarihi: 28.10.2016.

* Bu çalışmada Zemahşerî'nin (*Atvâqu'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab*, Matba'atu Nahbeti'l-Ahbâr, Qâhire, H/1304); *Maqâmâtü'z-Zemahşerî*, (thk. Heyet, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004) ve *el-Kelimu'n-Nevâbiğ*, (Matba'atu Vâdi'n-Nîl, Qâhire, H/1286) eserleri esas alınmıştır.

** Adıyaman Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Arapça Öğretmenliği Bölümü. e-mail: hcicek02@hotmail.com

bring virtues to the person, have been examined and in all three works the highlighted statements are criticised.

Keywords: Zamakhsharî, Atvâqu'z-Zahab, al-Kalimu'n-Navâbiğ, Maqamat, Advices.

Giriş

İnsanlığın, öteden beri kendi ruh yapısını inşa ve ihya edecek değerlerin peşinde koştuğunu söylemek mümkündür. Çünkü o değerler, genelde tüm insanlığın, özelde ise Müslümanların bulması gereken yitikler arasında yer almaktadır.¹ Ne var ki kimisi o yitiği, kaybolan alanın çok uzağında beyhude aramıştır. İslâmî öğretiler ise o yitiğin, insanın fitrî yapısında bulunduğunu belirterek en uygun yerde aranmasını tavsiye etmiştir.

Zemahşerî, hikmet adına, insanı inşa ve ihya edecek değerler adına oldukça duyarlı davranmış âlimlerdendir. Onun *Atvâqu'z-Zehab*,² *Nevâbiğu'l-Kelim*³ ve *Maqâmât*⁴ adlı eserlerinin, ele aldığı konular bağlamında birbirine oldukça yakın olduğunu söylemek mümkündür.

Atvâqu'z-Zehab, irili ufaklı mevize ve öğüt verme babında 100 makaleden; *Nevâbiğu'l-Kelim*, neredeyse her konuda insanın kişiliğini ve kimliğini şekillendirmeye yönelik 300'den fazla seçili ifade ve ibareden; *Maqâmât* ise (*Maqâmatu't-taqvâ*, *Maqâmatu'z-zâd*, *Maqâmatu't-teslîm*, *Maqâmatu't-tevhîd*, *Maqâmatu'l-furqân* vb.) 50 makameden oluşmuştur. Adı geçen üç eserin içerikleri, kimi yerlerde birbirine yakın, kimi yerlerde ise birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Her üç eserin de eğitim-öğretim bağlamında önemi haiz olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira adı geçen eserlerde hem bireysel hem

¹ Tirmizî, *İlim* 19; İbn Mâce, *Zühd* 17.

² *Atvâqu'z-Zehab*; tavk/ طوق kelimesinin çoğuludur. *Tavk* ise güvercinin boynuna takılan halka, süs, kolye demektir. Bkz. Ebû 'Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. 'Amr el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm Samarrâî, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts. V/193; Ebu Fadl Cemaluddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdir, Beyrût, 1300, X/231; Fîrûzâbâdî, *el-Qâmûsu'l-Muhît*, s. 905; Muhammed Murtaza ez-Zebidî, (ö.1205/1791), *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Qâmûs*, thk. Komisyon, Dâru'l-Hidaye, Qâhire, ts., XXVIII/104. Altın ya da demir halkası gibi bir şeyi kuşatan, çevreleyen nesnedir. (طوق) (النَّجَاة) ise cankurtaran simidi anlamındadır. *el-Mu'cemu'l-'Arabî el-Esasî*, el-Munazzamatu'l-'Arabiyye li't-Terbiyye ve's-Saqâfe ve'l-'Ulûm, Tunus, 1988, s. 804. (طَوْقُهُ كَذَا) boynuna bir şey geçirdim. Bu sözcük anlamca aynen (فَلَنْتُهُ) gibidir. Bkz. Rağîb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, thk. Safvân 'Adnân ed-Dâvudî, Dâru'l-Qalem, Dımışq, H/1412, s. 532. Örneğin Kur'an, kelimeyi (سَيَطُوفُونَ مَا بَجَلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ) “Onların cimrilik yaptıkları şey, kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır.” (3/Âl-i İmrân, 180) ayetinde verdiğimiz son bağlamında kullanmıştır.

³ Sözlük anlamı kaynaklanmak, ortaya çıkmak, bir konuda öne çıkmak, üstün niteliklere sahip olmak ve bir alanda pir olmak anlamlarına gelir. Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Ba'labekî, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1987, I/370. Nâbiğâ; şiir kültürünün egemen olmadığı bir evde veya bir çevrede yetişen ve genellikle kırk yaşından sonra şiir yazan kimseye denir. el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, IV/425. Mesela Nâbiğâ ez-Zubyanî, el-Ca'dî, ve eş-Şeybânî'yi buna örnek vermek mümkündür. Bkz. İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, I/370; Ebû Sa'd 'Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'anî el-Mervezî, *el-Ensâb*, thk. 'Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yamânî, neşr. Meclisu Dâireti'l-Ma'arif el-'Usmâniyye, Haydarâbâd, 1962, XIII/2; Ebû'l-Qâsım Mahmûd Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâga*, thk. Muhammed Basil Uyûnu'Sûd, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1998, II/244.

⁴ Sözlükte “ayağa kalkmak, kıyam etmek” anlamına gelen maqâme kelimesi (çoğulu: maqâmât), “Bir amaç uğruna toplanan insanların kaldıkları veya oturduğu mekân” demektir. Daha sonra buna benzer mekânlarda söylenen ve irad edilen edebî sözlerle de maqâme adı verilmiştir. Bkz. [Ebu Amr İshâq b. Mirâr Ebu 'Amr eş-Şeybânî](#), *Kitâbu'l-Cîm*, thk. İbrâhîm el-Abyârî, komisyon, Qâhire, 1874, III, 68, 80; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XII, 506.

toplumsal düzeyde, terhib/imrendirme ve terhib/sakındırma içerikli bol miktarda malumat mevcuttur.

Zemahşerî, her üç eserinde de muhatabına farklı boyutlardan öğütler vermeye çalışmıştır. Onun en duyarlı olduğu nokta ise insana, Allah katında kendisini erdemli kılacak özellikleri hatırlatmaktır. Mesela adı geçen eserlerinin başında oldukça önem arz eden ilim ile takvayı zikretmesini, buna örnek olarak verebiliriz.⁵

1. Kişiyi İnşa Eden Özellikler

Zemahşerî, eserlerinde insanı inşa eden birçok özelliği vurgulamıştır. Biz, bu makalede Zemahşerî'nin ele aldığı bazı konuları ele alıp analiz etmek istiyoruz.

1. 1. İlim ve Takvanın Önemi

Zemahşerî'nin öncelendiği kavramlar, ilim ve takva kavramlarıdır. Onun, bu kavramları eserlerinin başında gündeme getirmesi bir rastlantı değildir. Zira bu kavramlar, insanı onurlu kılan ve inşa eden özelliklerdir.

O, *Nevâbiğu'l-Kelim*'de takvayı öne alarak muttakilerin gölgelerde pür neşe içinde olacaklarını belirtmiş⁶, *Maqâmât*'ın ikinci makamesini de takvaya ayırmıştır.⁷ Örneğin Zemahşerî, *ilmi hū lillā'ī arāb* “çoluk çocuğunu ve irzu iyâlini fenalıklardan koruyan babaya”⁸; takvayı ise *al'î lî lî lî lî lî* “kendisine sığınan kimseyi, bağrına basan merhamet ve şefkat sahibi anneye” benzetmiştir.⁹

Nevâbiğu'l-Kelim'de ise *arāf* *arāf* *arāf* “Baba, anneden daha çok tanınır ve bilinir ama anne babadan daha çok şefkatli ve merhametlidir”¹⁰ derken; ilmi ise, *al'î lî lî lî lî lî* “tırmanılması zor ama inilmesi kolay olan bir dağa; cehaleti de elde edilmesi kolay ama terk edilmesi zor bir kaynağa” benzetmiştir.¹¹

Aynı eserin başka bir yerinde ise “*Tüccarın değeri, para ve kesesinde; âlimin değeri ise kitap ve sayfalarında*” şeklinde bir kıyaslama yapmıştır.¹²

Müellif, ikinci makamesini takvaya ayırmış ve ona *ilmi hū lillā'ī arāb* “Ey Ebû'l-Qâsım, ömür kısa ve dönüş Allah'a iken ne diye amellerinde ihmalkârlık yapıyorsun!” şeklinde başlamıştır.¹³ O, kişinin, hiçbir zaman günahlarını küçük görmemesini tavsiye etmiş; öyle ki kimi günahların, insanın nezdinde

⁵ Zemahşerî'nin, bu formattaki eserlerinin başında ilim ve takvayı öncelemesi tesadüfî değildir. O, aynı zamanda bir hadis âlimi olduğundan ilim ile takva kavramlarının, Müslümanın hayatında icra ettiği fonksiyonuna ve “Bâb” olarak hadis kitaplarının başında yer alma metodolojisine bir telmihte bulunmuştur denilebilir.

⁶ Ebû'l-Qâsım Mahmûd Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-Kelim*, Matba'atu Vâdi'n-Nîl, Qâhire, H/1286, s. 14.

⁷ Geniş bilgi için bkz. *Maqâmâtü'z-Zemahşerî*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004, s. 21.

⁸ Zemahşerî, *Atvâqu'z-Zehab fi'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab*, Matba'atu Nahbeti'l-Ahbâr, Qâhire, H/1304, s. 4. Bu ibare, Zemahşerî'nin başka bir eserinde de geçmektedir. Bkz. Zemahşerî, *Nevâbiğ*, s. 10.

⁹ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 4.

¹⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-Kelim*, s. 10.

¹¹ Bkz. Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-Kelim*, s. 23.

¹² Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-Kelim*, s. 30.

¹³ Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 21.

hurmanın kabuğu mesabesinde anlamsız ama Allah'ın katında hurmanın kendisi kadar anlamlı olabileceğini belirtmiştir.¹⁴ Zemahşerî, yine *Makâmât*'ta *يَا أَبَا الْقَاسِمِ أكرمَ النَّفْسِ اتَّقَاهَا*.¹⁴ *Ya Ebû'l-Qâsim, nefislerin en temizini, daha çok takvalı; amellerin en hayırlısını ise (haramlardan) arınmış olanıdır*"¹⁵ ve *عليك بتقوى الله* "*Allah'a karşı takvalı olmaya çalış!*"¹⁶ diyerek takvaya sarılmanın önemine değinmiş, üstünlüğün ölçüsü olarak takvayı göstermiştir:

لَا فَضْلَ إِلَّا بِالتَّقْوَى لِمَالِكَ عَلَى مَمْلُوكٍ وَلَا لِعَبْدٍ عَلَى صُغُولِكِ

"Takva konusunda patronun işçisine; zengin de yoksula bir üstünlüğü yoktur"¹⁷
Zemahşerî, bu ifadeyle bir ayete (49/Hucurât) telmihte bulunmuştur.

Dikkat edildiği üzere Zemahşerî, her üç eserinde de ilim ve takva kavramlarını, yekdiğerini açan ve tamamlayan bir formatta zikretmiştir.

1. 2. İnsanın Aslı ve Mayası

Zemahşerî'nin ele aldığı başka bir konu ise insanın aslı ve mayasıdır. Çünkü özünün bilincinde olanın, Rabbine, dünya ve ahirete yönelik sorumluluğunu bilmesi daha kolay olacaktır. O, 2. makalede bir ayete¹⁸ göndermede bulunarak insanı, özünü kavramaya; fitrî rotasında kalmaya ve başkalarına karşı büyülenmemeye davet etmektedir. Şöyle der:

يَا ابْنَ آدَمَ أَصْنُكَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ، وَفِيكَ مَا لَا يَسْعُكَ مِنَ التَّيِّبِ وَالْفَخَّارِ. تَارَةً بِالْأَبِ وَالْجَدِّ، وَأُخْرَى بِالذَّوْلَةِ وَالْجَدِّ.

"Ey insanoğlu, senin aslın kuru balçıktandır. Buna rağmen sen, sana yakışmayacak kibir ve büyülenme gibi davranışlar sergiliyorsun! Kimi zaman atan ve dedenle kimi zaman da dünyevî makam ve mevkiinle övünüp duruyorsun"¹⁹

İnsanın özü çamur ya da balçık iken başkalarıyla (anne-baba, ata-dede, aşiret, kabile vb. unsurlar ile) övünmesi, kendini kandırmaktan başka bir şey değildir. Zemahşerî, *Nevâbiğ*'de ise şöyle demiştir: "Aşağılık adamın, yakınlarıyla övünüp durması, susuzluktan kırılanın serap parıltısına aldanması gibidir."²⁰

1. 3. Duanın Mahiyeti

Zemahşerî'nin özellikle üzerinde durduğu konulardan bir tanesi de duanın yapılış biçimidir. Zemahşerî, bu makaleleriyle okurlara duanın yapılış felsefesini kavratıp Kur'an ve Sünnet çerçevesine oturtmak çabasıdır.

¹⁴ Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 78.

¹⁵ Bkz. Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 152.

¹⁶ Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 226.

¹⁷ Bkz. Zemahşerî, *el-Kelîmu'n-Nevâbiğ*, s. 73. Burada, Arab'ın Arap olmayana, beyazın zenciye üstünlüğünün olmadığına; üstünlüğün ise sadece takva sayesinde olabileceğini bildiren hadise telmihte bulunulmuştur. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, thk. Şu'ayb el-Arnaût- 'Adil Murşid, Muessesetu'r-Risâle, 2001, XXXVIII/474; Ahmed b. Huseyin b. 'Alî b. Mûsâ Beyhaqî, *Şu'abu'l-İmân*, thk. 'Abdul'alî 'Abdulhamîd, Mektebetu'r-Ruşd, Bombay, 2003, VII/132. Müellif, *Maqâmât*'ında ise ilim ile edebî, altın ve gümüşten oluşan hazinelerden daha hayırlı olduğunu belirtmiştir. Bkz. *Maqâmât*, s. 85.

¹⁸ Rahmân, 55/14.

¹⁹ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 4.

²⁰ Bkz. *Nevâbiğü'l-Kelîm*, s. 60.

Kendisi, Müslüman'a değer kazandıran²¹ ve ibadetin özü durumundaki duada,²² devenin böğürmesi gibi bağırp çağırılmamasını, süslü püslü ve tumturaklı ifadelerden kaçınılmasını önermektedir. O bir makalesinde: “*Deve gibi bu bağırişın nedir?*” sorusunu sormuş aynı makalenin sonunda ise *حَيْرُ الْكِتَابِ وَالشَّرَابِ الْمَخْتُومِ* “*en hayırlı mektubun kapalı; içeceğın ise kabının örtülü olanı olduğunu*” vurgulamıştır.²³

Zemahşerî, duada her ağlayan ve yerli yersiz gözyaşı dökene aldanılmamasını tavsiye etmiştir:

رُبَّ دُعَاءٍ وَدَمْعَةٍ مِنْ أَجْلِ رِيَاءٍ وَسُمْعَةٍ. فَلَا يَزِدُّ هَيْئَكَ كُلَّ دَاعٍ دَامِعِ الْعَيْنِ

“*Nice dua ve gözyaşı vardır ki salt riya ve kabul görmek içindir. Her dua eden ve gözyaşı dökene de aldanma!*”²⁴

Zemahşerî, *Maqâmât*'ında ise duanın mahiyetini anlatırken (ki kendisi duaya bir makame ayırmıştır), bir bakıma ruh dünyasını da bize göstermiştir:

“*Silginin yazıyı sildiği; temiz suyun, kirin izini yok ettiği gibi iyilik de sahibinin kötülüğünü silmeli, izlerini yok etmelidir. Duada ellerini, mutlak güç sahibi Allah'a aç ve gücün, sadece onda olduğunu bil! Öyle ki huşûdan kol kanatların kırılacak, gözyaşların yanaklarını ıslatacak, ağlamaktan boğazın parçalanacak, hayâ etmekten dolayı alnın terleyecek, neredeyse korkudan sesin duyulmayacak ve mahcubiyetten de dilin konuşamayacak şekilde Allah'ı çağır!*”²⁵

1. 4. Adaletin Toplumsal Değeri

Adına *hikmet* diyebileceğimiz değerlerden bir tanesi de, tarih boyunca gerek inanmış gerek inanmamış olsun, neredeyse bütün insanların özlem duyduğu *adalet* vasfıdır. Adalet, a-d-l/ل – د – ع fiilinin mastarıdır. Eşitlik,²⁶ dengeli karar verme,²⁷ insaf²⁸ ve hak yolda yürümek anlamlarına²⁹ geldiği gibi, hak üzere hüküm verme anlamına da gelir.³⁰ Zülmün ve cevru cefanın zıddıdır.³¹ Sosyal ilişkiler bağlamında Allah'ın ilk emrettiği³² ve sevip takdir ettiği³³ olgudur.³⁴

²¹ Furkân, 25/77.

²² Tirmizî, *Da'avât*, 1.

²³ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 5.

²⁴ Bkz. Zemahşerî, *Atvâq*, s. 22.

²⁵ Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 158. Duanın gizli yapılacağına dair Kur'an, bize Hz. Zekeriyya'yı model olarak göstermektedir. Bkz. 19/Meryem, 4-6.

²⁶ İsfahanî, *el-Mufredât*, s.551; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, XXIX/444.

²⁷ Bkz. Ebû'l Huseyin Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu Meqâyisi'l-Luğâ*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hasan, Dâru'l-Cîyl, Beyrût, 1991, IV/246.

²⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Qâmûs*, s. 856.

²⁹ Bkz. Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, ts., s. 147.

³⁰ ez-Zebîdî, *age*, XXIX/444. Hz. Ali'nin tanımıyla adalet; anlayış derinliği, bilgi genişliği, idare güzelliği ve hilmin sağlamlığıdır. Bkz. Muhammed 'Abduh, *Şerhu Nehci'l-Belâga*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1412/1992, s. 686.

³¹ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV/153; ez-Zebîdî, *age*, XXIX/443-445.

³² Nahl, 16/90.

³³ Mâide, 5/42; Hucurât, 49/9; Mumtahine, 60/8.

Zemahşerî, *مِلَّ عَنِ الْقُسُوطِ مَعَ الْأَفْسَاطِ، وَعَلَيْكَ مِنَ الْأُمُورِ بِالْأَوْسَاطِ* ifadesinde kişinin, şan ve şöhreti terk etmesini ve adalete sığınmasını vurgularken, aynı zamanda ibadetlerde ve diğer sosyal aktivitelerinde dengeli davranmasını hatırlatmaktan geri durmamıştır.³⁵

Zemahşerî, başka bir makalesinde adaletin ve adil insanın vasfını ve önemini belirtmektedir:

وَمِنْ قَرِيحَةِ الْبَلِيغِ الصَّانِبِ فِي الْمَقَالِ مَنْهَلِ الْعَدْلِ أَصْفَى مِنَ الْمِرَاةِ بَعْدَ الصَّقَالِ

“Adaletin kaynağı/pınarı, sırmalanmış aynadan ve üstün zekâdan kaynaklanan güzel sözden daha berrak ve saydamdır.”

الْمُنْصِيفُ يُبْغِضُ حَقَّ أَخِيهِ فَيُؤَلِّيهِ.

“Adalet ve insaf sahibi kimse ise kardeşinin hakkını gasp etmekten son derece tiksindir ve onu kardeşine tevdi eder.”³⁶

Zemahşerî, *Maqâmatu'n-Nehyi ani'l-Hevâ*'da kişinin, akıl ve izana karşı nefsinin hevasını tercih etmesini adaletten sapma olarak nitelendirmiştir.³⁷

1. 5. Akıllı Arkadaş Edinmek

Zemahşerî, makalelerinde akıllı ve zeki insanı söz konusu etmiş; zeki ve ahmak insanı karşılaştırmayı da ihmal etmemiştir. Mesela o;

الْكَيْسُ مُتَجَلِّدٌ مُتَصَلِّبٌ، فِيمَا يُجْدِي عَلَيْهِ مُتَقَلِّبٌ

“Akıllı ve zeki insan, sosyal ilişkilerde sabırlı ve metanet sahibidir. Kendisine ahirette fayda verecek işler ile uğraşır durur”³⁸ ve

الْكَيْسُ كُلُّ الْكَيْسِ وَالْعَاجِزُ كُلُّ الْعَاجِزِ، مَنْ هَتَفَ بِهِ دَاعِيَ الْعَقْلِ فَلَبَّاهُ بِالسَّعْيِ النَّاجِزِ وَمَنْ قَعَدَ بِهِ التَّضَجِيعُ مُعْتَلًا بِالْهَوَى الْحَاجِزِ

“Akıllı kimse, akla uygun (hayırlı) işlere çağrıldığında, koşarak onu uygulayandır. Aciz ise aynı nitelikteki işlere çağrıldığında, üşenip yere çakıldır”³⁹ şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Aynı şekilde “Ahmak ve kötü kimse ile arkadaş olma; çünkü o, yaptığını sana süslü gösterir ve senin de kendisi gibi olmanı ister”⁴⁰ diye tavsiye etmiştir.

1. 6. Zemahşerî'nin Devlet Başkanları ve Hastalara Verdiği Öğütler

Zemahşerî, iki farklı kesime nasihatlerde bulunmaktadır. Onlar, devlet başkanları ya da genel manada idareciler ve herhangi bir hastalığa müptela hastalardır.

³⁴ Kur'an'da farklı formlarda geçen “adalet” kavramı için bkz: Bakara, 2/48, 2/282; Nisâ, 4/58, 4/129; Mâide, 5/8, 5/95; En'am, 6/1, 6/152; Nahl, 16/90; Hucurât, 49/9; İnfîtâr, 82/6-7.

³⁵ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 23.

³⁶ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 26.

³⁷ Bkz. Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 195.

³⁸ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 25.

³⁹ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 29.

⁴⁰ Bkz. Zemahşerî, *إِعْدَانِهِ تَنْجُ مِنْ إِعْدَانِهِ* “Kötü ahlaklı kimseyi dost edinirsen, sana sürekli kötülüğüyle yardım (!) eder. Onun şerrinden emin ve berî olman için, ona düşman olmalısın!” Bkz. el-Kelîmu'n-Nevâbiğ, s. 61.

تَأْتِيْبٌ “Kardeşlik ve dostluk hukukunu bilenler, dostlarının yaptıklarından dolayı onları ne azarlar, ne sitem eder, ne de kırarlar.”⁴⁵

Zemahşerî, bir sonraki makalede ise dost edinilecek kimselerin özelliklerinden söz etmektedir. “Onlar, وَلَا يَصْلُحُ لِلْإِحَاءِ، إِلَّا أَهْلُ السَّخَاءِ. بِهِمْ يَدَاوَى الْقَلْبُ الْمَرِيضُ، وَيُجْبِرُ الْعَظْمُ الْمَهِيضُ. ancak mert, cömert, kişilik ve kimlik sahibi asil kimselerdir. Onların kardeşlik ve dostluğu sayesinde hasta kalpler şifa bulur; kırık/çıkık kemikler düzelir.”⁴⁶

Zemahşerî, kişinin, kardeşine gıyabında dua etmesi ve hayır duada bulunması halinde, işlediği güzel amelin karşılığı olarak: إِذَا دَعَا الْمُتَّقِيَّ إِذَا دَعَا الْمُتَّقِيَّ. “Bir kimse, Müslüman kardeşinin gıyabında ona yürekten dua ederse Allah, Cebrail’e diğer meleklerle birlikte edilen duaya “amin” demelerini emreder” derken; Allah için gösterilen kardeşlik ve dostluk hakkında ise عَلَى أَنَّ الْأَخُوَّةَ فِي اللَّهِ يَسْتَوِي فِيهَا “Kardeşliğin kişinin huzurunda veya gıyabında olması veya kardeşin hak hukukunu gözetme bağlamında uzaklık ve yakınlığın bir farkı yoktur”⁴⁷ demiştir.

Müellif, başka bir eserinde de kardeşlik hukukuna أَكْرَمُ حَدِيثٍ أَحْيَاكَ بِإِنصَاتِكَ وَصُنَّه عَنْ وَصْمَةٍ “Kardeşinin sözünü dinle! Onu, gıyabında da korumaya çalış!”⁴⁸ أَدْكُرُ أَحَاكَ بِأَدْكِي مِنْ “Senden çok uzak bir yerde de olsa dostunu miskü ambervarı güzel sözler ile anmaya çalış!”⁴⁹ şeklinde değinmiştir. Zemahşerî, “Dost kara günde belli olur” atasözüne bir nazire mahiyetinde şunu söylemiştir: مَحَلُّ الْمُوَدَّةِ وَالْإِحَاءِ حَالٍ “Kardeşlik ve dostluk, sıkıntı ve darlık döneminde belli olur; bolluk ve bereket zamanında değil...”⁵⁰

O, kişinin, dostuyla muâşeretinde sevinç duyduğunu şu şekilde belirtmiştir: عَيْنِي تَقْرَبُكُمْ “Sizi gördüğümde mutlu oluyorum”⁵¹

Zemahşerî إِذَا رَكِبْتَ مَهْرِيًّا أَوْ شَهْرِيًّا، فَلَا تَتَّخِذْ قَوْلَ حَاتِمِ ظَهْرِيًّا. وَأَخْذِرْ الْعِقَابَ. فَلَا تَدْرُ الْعِقَابَ “Yolculuk esnasında bir bineğe bindiğinde, yaya arkadaşın için Hâtim et-Tâî’nin sözünü duymazdan gelme! Allah’ın cezasından çekin, onu terkine al ya da nöbetleşe binin!” tavsiyesinde bulunmuştur.⁵²

⁴⁵ Bkz. Zemahşerî, *Atvâq*, s. 10.

⁴⁶ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 10.

⁴⁷ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 20. Zemahşerî, burada “Müslümanın, kardeşinin gıyabında yaptığı dua, kabul olur” hadisine işaret etmiştir. Bkz. Muslim, *Zikr* 23; Tirmizî, *Birr* 50.

⁴⁸ Bkz. Zemahşerî, *el-Kelîmu'n-Nevâbiğ*, s. 20.

⁴⁹ Zemahşerî, *el-Kelîm*, s. 65.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Kelîm*, s. 31.

⁵¹ Bkz. Zemahşerî, *el-Kelîm*, s. 8.

⁵² Zemahşerî, *Atvâq*, s. 29. Hâtim et-Tâî’nin asıl adı Ebû ‘Adıy Abdullâh b. Sa’d et-Tâî’dir. Necid kökenli olup Tay kabilesine mensuptur. Cömertliği ile tanınmıştır. Sahabilerden Adıy b. Hâtim’in (ö.67/686) babasıdır. Hıristiyan birisiydi. O, “Hâtim’dan daha cömert” şeklinde darbu mesel olmuştur. Hâtim, misafirlere evini açar, sofrasını kurar, yoksullara son derece yardım ederdi. Misafirperverlikte emsalsizdi; öyle ki şiiirlerinde kendisini “Ben, misafirin kölesiyim” şeklinde nitelemiştir. Abîd el-Abras (ö.555), Bişr b. Ebi Hâzim (ö.590), en-Nâbîga ez-Zubyânî (ö.604), Bişr b. Ebû Hâzim vb. cahiliye şairleri, Hâtim’in cömertliğini övmüştür. Hâtim, 578’de vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Nisâbüri, *Mecmau'l-Emsâl*, I/182; ez-Zehabî, *Târih*, II/624. ‘Ali, *el-Mufasssal*, VII/220, XII/154; Câhız, *el-Hayavân*, VII/447; Ziriklî, *el-A'lâm*, II/33; Dayf, *Târih*, I/68.

Zemahşerî, kişinin, kardeşinin ayıbını örtmesini tavsiye ederek bir hadise telmihte bulunmuş; bu tarz hareketin ise kişinin yüksek bir karakter ve ahlaka sahip olduğunun göstergesi şeklinde nitelemiş,⁵³ kardeşliğin, bol günde değil, sıkıntı ve darlık zamanında gösterilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁴

1. 8. İman Amel İlişisine Dair

Zemahşerî'nin değindiği konulardan bir tanesi de iman amel ilişkisinin, müminin hayatındaki yeridir. İman; sahibini *a'la-i illiyîn'e*⁵⁵ çıkaran; inkâr ettiğinde ise *esfel-i sâfilîn'e* düşüren⁵⁶ en hayatî kazanımdır.

Zemahşerî, *Atvâq*'ın bir makalesinde *إِمْشِ فِي دِينِكَ تَحْتَ رَايَةِ السُّلْطَانِ، وَلَا تَقْنَعْ بِالرَّوَايَةِ عَنْ فُلَانٍ* *وَفُلَانٍ. "Dinin konusunda falan filanın dediklerine göre hareket etme, yani taklitten kaçın; bilakis kesin bilgiler ışığında yürümeye çalış!"* diye görüşünü belirtmiş; daha sonra şöyle devam etmiştir: *وَمَنْ تَبِعَ فِي أَصُولِ الدِّينِ تَقْلِيدَهُ، فَقَدْ ضَيَّعَ وَرَاءَ الْبَابِ الْمُرْتَجِعِ إِفْلِيدَهُ. "Dinin temel meselelerinde başkasını taklit eden, tıpkı kapı arkasında anahtarını kaybeden kimseye benzer."* *وَجَامِعِ الرِّوَايَاتِ الْكَثِيرَةَ وَلَا حُجَّةَ عِنْدَهُ، مَقْوًى أَوْ قَرَّ ظَهْرَهُ بِالْحَطْبِ وَأَغْفَلَ زُنْدَهُ. "Delilsiz ve mesnetsiz bir şekilde oradan buradan rivayet derleyenler ise odun toplayıp da yakmak için yanında çakmak bulundurmeyen kişilere benzer."* Makalenin sonunda ise şunu vurgulamıştır: *إِنْ كَانَ لِلضَّلَالِ أُمَّةٌ فَالتَّقْلِيدُ أُمَّةٌ "Eğer akidevî sapıklığın annesi varsa o da taklidin ta kendisidir."* *قَلَّدَ اللهُ حَبْلًا مِنْ مَسَدٍ مَنْ يَقْصِدُهُ وَيَوْمُهُ "Allah, körü körüne taklide sarılıp onu rehber edinenlerin boynuna ip geçirsin!"*⁵⁷

Müellif, daha sonra ise husn/güzellik ile kubhu/çirkinliği, iyi ile kötüyü, mana ile maddeyi, ruh ile bedeni karşılaştırmıştır:

مَا الْمَرْءُ بِأَصْغَرِيهِ قَلْبِهِ وَلِسَانِهِ . مَا الْمَرْءُ بِأَكْبَرِيهِ عَمَلِهِ وَإِيمَانِهِ . وَمَا يُغْنِي عَنْهُ أَصْغَرَاهُ، إِذَا خَانَهُ أَكْبَرَاهُ.

"İnsan, vücuttaki kalp ve dil gibi iki küçük et parçasıyla kişilik kazanmaz. Aksine iman ve amel ikilisiyle değer kazanır. İman ile amel, ona bir değer katmadıkça, kalp ile dilin hiçbir katkısı olmayacaktır." Zemahşerî,

وَإِنْ أَعَزَّ مَا بَيْنَ دَفْيِ إِيَّاسٍ بَعْضُ زَكْنِهِ، وَمَا بَيْنَ فَكِّي فُسٍّ مِعْشَارُ لَسْنِهِ.

"Dil ve kalbin, İyâs'a⁵⁸ biraz zekâ ve basiret; Qus'a⁵⁹ ise bir miktar fesahat ve belâgat kazandırmanın ötesinde bir katkısının olmadığını" belirtmiştir. Onlara asıl kimlik

⁵³ Zemahşerî, *el-Kelîmu'n-Nevâbiğ*, s. 27.

⁵⁴ Bkz. Zemahşerî, *el-Kelîmu'n-Nevâbiğ*, s. 31.

⁵⁵ Mutaffifîn, 83/17.

⁵⁶ Tîn, 95/5.

⁵⁷ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 16.

⁵⁸ Asıl adı İyâs b. Mua'viye'dir. İyâs (ö.122/740), Künyesi Ebû Vâsile olup Emevîlerin Basra kadısıydı. Çok güvenilir, iyi bir edip ve hatip olarak tanınmıştır. Kadılığı sırasında adalete çok önem vermiş, şahitlerin adl ve zabt özelliklerine dikkat etmiş, davaları seri bir şekilde bağlamaya özen göstermiştir. İyâs'ın, hikmet, ders ve ibretlerle örülü birçok veciz sözü vardır. İyâs "Kendi kusurunu bilmeyen, en ahmak kimsedir" deyince, kendisine, "Ya Ebû Vâsile! Acaba senin kusurun nedir?" diye sorarlar o ise, "Çok konuşmaktır" şeklinde karşılık vermiştir. Bkz. İbn Quteybe, *el-Ma'arif*, s. 467; Câhız, *el-Beyân*, s. 100-102; İbn Sa'd, *et-Tabaqât*, VII/175; Merağî, *Tefsîr*, XIV/39.

⁵⁹ Qus b. Sa'ide (ö.600), cahiliye döneminde tevhid inancına bağlı bir hatip ve şairdir. Necran bölgesindeki İyâd kabilesine mensuptur. Kabilesi, yetiştirdiği hatiplerle tanınmıştır. Qus'un çok meşhur bir hitabesi vardır.

ve kişilik kazandıran amiller, imanları ve imanlarının gereklerine göre işledikleri amelleridir.⁶⁰

O, gayba ve gaybın sahibi Allah'a iman noktasında bir an için bile şüpheye kapılmamamızı tavsiye etmiş ve bu konuda ayaklarımızın kaymamasını özenle vurgulamıştır.⁶¹

1. 9. Helal Kazancın Önemi

Zemahşerî, eserinde helal ve haram malın konumunu bir teşbîh sanatı formunda kıyaslamıştır. O, *يَقْطُرُ الْحَلَالَ الطَّيِّبُ، وَالْحَرَامَ غَرِيظٌ صَيِّبٌ*, “Helal ve temiz malın, sahibi üzerine yavaş ve azar azar damlalar halinde indiğini; haram yollarla elde edilen malın ise sahibine tıpkı sağanak bir yağmur şeklinde yağdığını” söylemiştir. Müellif, aynı ifadeyi farklı bir eserinde *يا أبا القاسمِ أجلُّ مكتوبٌ. وأملٌ مكذوبٌ. وعملٌ خيره يقطرُ وشره يسيل.* “*Ey Ebû'l-Qâsim, ecelin gelmesi kaçınılmaz, arzularının gerçekleşmesi ham hayaldir. Bil ki hayırlı ameller damlalar; kötü ameller ise sağanak bir yağmur halinde vuku bulur*” şeklinde vurgulamıştır.⁶²

Zemahşerî, *وَلَمَّا طَابَ وَتَزَّرَ، خَيْرٌ مِمَّا خَبَتْ وَعَزَّرَ*, “Helal malın, özünde temiz olmasından dolayı, zahirde çok görünen ama haram/pis maldan daha hayırlı olduğunu” da eklemiştir.⁶³

Zemahşerî, aynı makalede helal ve haram mala dair şu yorumu yapmıştır: *كَمْ مِنْ أَكْلِ حَمَلٍ: رَضِيْعٍ، أَعَدَّ لَهُ طَعَامٌ مِنْ ضَرِيْعٍ* “Nice taze kuzu etini yiyenlerin ahretteki yiyecekleri, ne besleyici ne de açlığı giderici olan; sadece acı ve kötü kokulu dikenli bitkiden (*اضْرِيْعٍ Dari*) başka bir yiyecek değildir.” *وَسَارِبٍ كَأْسٍ رَحِيْقٍ، بُشَّرَ بِعَذَابِ الْحَرِيْقِ* “Bu dünyada nice altın kupalarda şarap içenler de vardır ki onların ahiretteki kazançları, acıklı ve elîm azaptan başkası değildir.”⁶⁴ Onlar, bu dünyada yedikleri taze kuzu ve oğlakların etleri üstüne habire şarap yudumladıklarından, ahirette de yedikleri dari’ yiyeceğinin üstüne yakıcı⁶⁵ ve irinli sudan içirilecekler. Onu yudumlamaya çalışacak ama boğazından geçiremeyecektir.⁶⁶

Zemahşerî, helal kazanç hakkında *Maqâmât*’ında şöyle söylemektedir:

يا أبا القاسمِ تَمَنَّ عَلَى فَضْلِ اللَّهِ أَنْ يَجْعَلَ سُقْيَاكَ مِنْ زَلَالِ الْمَشْرَبِ. وَرِزْقَكَ مِنْ حَلَالِ الْمُكْتَسَبِ

“Ya Ebû'l-Kâsim! Allah’tan, içeceklerin berrak ve temizini; rızkın da, helalinden kazanılanı vermesini iste!”⁶⁷

Hiz. Peygamber, Qus’u Ukâz panayırında dinlemiş, hatta Qus’un kırmızı bir deve üzerinde irad ettiği hutbeyi unutmadığını söylemiştir. Bkz. İbn Quteybe, *el-Ma’arif*, s. 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II/289; Ziriklî, *age*, V/196.

⁶⁰ Bkz. Zemahşerî, *Atvâq*, s. 30.

⁶¹ Bkz. Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 117.

⁶² Bkz. Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 23.

⁶³ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 34.

⁶⁴ Zemahşerî, burada Gâşiye, 88/6-7 ayetlerine telmihte bulunmuştur.

⁶⁵ Vâqı’a, 56/54.

⁶⁶ İbrâhîm, 14/16-17.

⁶⁷ Bkz. Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 66.

1. 10. İffetli ve Kanaatkâr Olmak

Zemahşerî, bazı makalelerinde iffetli ve kanaatkâr olmanın önemine de değinmektedir. İslâm ahlakının temel öğelerinden olan bu özellikler, insana kimlik ve kişilik kazandıran, insanı inşâ eden özelliklerdir.

Zemahşerî, dilenmeye çalışanları *وَأَقْلِلْ فِي النَّاسِ طَمَعَكَ، تَسْتَدِمُ فَضْلَ اللَّهِ* "Kanaat, senin temel ahlâkın olsun. İnsanlardan istemekten uzak dur ve Allah'ın sana verdikleriyle yetin!" şeklinde uyarmaktadır. O, bununla *وَأَسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ* "Allah'tan, lütfunu, inayetini dileyin" (4/Nisâ, 32) ayetine göndermede bulunmuştur.⁶⁸

Zemahşerî, bir makalesinin sonunda ise *بِأَنَّ مَنْ يَسْتَلِينُ مَعَ نَيْلِ الشَّرَفِ، مَسَّ الشُّظْفِ* bazı kimselerin sadece karınlarının doyması karşılığında namus hamiyeti hususunda hiçbir duyarluluklarının olmadığını bildirmektedir.⁶⁹

İffet sıfatından nasibini almamış kimseler için *الْوَجْهَ ذُو الْوَقَاحَةِ، مِنْ وَجْهِ الرَّقَاحَةِ* "Utanma duygusu kalmamış kimse için zengin olma kapıları ardına kadar açıktır" ; *وَجْهٌ بِلا حَيَاءٍ عَوْدٌ* ; "Utanmaz yüz/çehre, kabuğu soyulmuş bir ağacın dalına; ya da yağı tükenmiş bir kandile benzer"⁷⁰ demiştir.

Zemahşerî, ar damarı çatlamış fakir ile cimri zengini *مُوسِرٌ يَشْتِخُ بِالنَّوَالِ، وَمُعْسِرٌ يُلْجُ فِي* "Birbiriyle çarpışan iki kaya parçasına ve düşman kabilelerden alınan iki kumaya" benzetmektedir. O, cimri zenginin yoksullara karşı tutumunu, tıslayan engerek yılanına; yüz­süz yoksulu ise insanın çevresinde habire dönüp dolaşan ve alıncaya kadar istediğini tekrarlayan değersiz kişiye benzetmiştir. "Ki o, *كَيْ وَتَبْصَبْصَ وَتَمَلَّقَ* gülümser ve kuyruk sallayarak mutluluktan uçar; kendisine bir şey verilmediğinde ise *وَإِنْ مِنْ مَنَحٍ تَبَشَّشَ وَتَطَلَّقَ* insanın boğazına sarılacak gibi olur ve çirkin sözler söylemeye başlar".⁷¹

Zemahşerî, *أَشْعِرُ قَلْبَكَ حَلَاوَةَ الْعِفَّةِ، وَأَضْرَهُ عَلَى الْاِكْتِفَاءِ بِالْغَفَّةِ* "İnsana, kalbine iffet lezzetini tattırmasını ve kanaat üzere yaşamayı bir kültür haline getirmesini" tavsiye etmiştir. Yine insana "Zenginliğin sana yarayacağını sanma! *وَلَا خَيْرَ الْيَوْمِ فِي الرَّخَاءِ وَالرَّغْدِ، لِمَنْ تَنْزَلَ بِهِ السَّدَّةُ* Yarın, kişiyi darlık ve sıkıntıya koyacak bugünün bolluk ve zenginliğinde bir hayır yoktur" öğüdünü vermiştir.⁷²

Müellif, başka bir eserinde ise

يَا أَبَا الْقَاسِمِ أَتُرْكُ الدُّنْيَا قَبْلَ أَنْ تَتْرُكَكَ. وَأَفْرَكُهَا قَبْلَ أَنْ تَفْرُكَكَ
طَلَّقَ الْقَائِلَةَ بِمِلءٍ فِيهَا أَنَا عَدَارَةٌ عَرَارَةٌ. حَتَالَةٌ حَتَارَةٌ

⁶⁸ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 8. İnsanoğlu kimi zaman mal kazanma hırsına karşı yenik düşebilir; bu hastalık, insanın iliklerine kadar nüfuz edebilir. Kişi, bu süreçte adı geçen olumsuzluğu kalbinden söküp atmak ister. İşte o, bu aktivitenin üstesinden geldiğinde kanaat sahibi olmayı hak etmiş demektir. Bkz. Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, thk. Seyyid Sâbiq, Dâru'l-Ciyl, Beyrût, 2005, II/132.

⁶⁹ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 8.

⁷⁰ Bkz. Zemahşerî, *el-Kelim*, s. 63.

⁷¹ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 25.

⁷² Bkz. Zemahşerî, *Atvâq*, s. 31.

“Ey Ebû'l-Qâsım, dünya henüz seni terk etmeden, sen onu terk et! O, seni soyup soğana çevirmeden sen onu bırak, ondan kendini soyutla! Avazı çıktığı kadar ‘Ben vefasız, aldatan, hain ve yanıldanım’ diyen dünyaya iltifat etme!”⁷³

1. 11. Zemahşerî'nin Âlime Dair Vurguladığı Özellikler

İslâm'ın en çok önem verdiği özelliklerin başında ilim/bilgi gelmektedir. İlme önem veren bir inancın, ilim ehlini ihmal etmesi düşünülemez. Allah, kendisinden en çok korkanların, âlimler olduğunu bildirmektedir.⁷⁴

Zemahşerî, İslâm'a hizmet eden *ilim sahiplerini hilim dağlarına, kalplerini de maden cevherine* benzetmiştir.⁷⁵ Müellif, -yemin ederek- yeryüzünü imâr ve abâd edecek kimselerin, ancak Kur'an ve Sünnet ile amel eden âlimlerin olacağını vurgulamıştır. İlîmlle işgal edenleri överken şu veciz cümleleri kullanmıştır: *جَمَعُوا إِلَى الدِّينِ الحَنِيفِيِّ العِلْمَ الحَنِيفِيَّ، وَإِلَى العِلْمِ الحَنِيفِيِّ الحِلْمَ الأَخْفِيَّ.* “Onlar, Hanîf din olan İslâm ve Hanefî'nin⁷⁶ ilmini tedvin etmiş; Ahnef'in⁷⁷ de hilmini kuşanmışlardır.”⁷⁸

Zemahşerî, model âlim için ise Mekke şerifi/emiri ‘Ali b. ‘İsâ b. Vahhâs’¹ *علي بن عيسى* *الله بلاد عبد مكي، ذي منتسب* örneği vermiştir.⁷⁹ Zemahşerî, bir makalede *ذِي مُنْتَسَبٍ* *زكي* vahyin merkezi Mekke'yi ve tertemiz soydan gelen İbn Vahhâs'ı koruması için Allah'a münacatta bulunmuş, onun Beytullah'a yaptığı

⁷³ Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 30-31. Zemahşerî, aynı eserinde “Ey Ebû'l-Qâsım! Kanaatkâr ol, ondan bundan isteyen olma! Eğer bu şekilde hareket edersen ne cömerde ne cimriye muhtaç olursun!”, “Kanaatkâr, her yiyecek ve isteğine kavuşur ama hırslı adam, muradına nâil olamaz” şeklinde durumlarını izah etmiştir. Bkz. Zemahşerî, *age*, s. 73, 75.

⁷⁴ Fâtır, 35/28.

⁷⁵ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 18.

⁷⁶ Burada kastedilen zat, Nu'mân b. Sabit Ebû Hanife (ö.150/767)'dir.

⁷⁷ Ahnef b. Qays (ö.67/686), “Ahnef”ten daha halim” ifadesi ile meşhur olmuştur. Benî Temîm kabilesindedir. Doğuştan ayağında eğrilik olduğundan kendisine “Ahnef” lakabı verilmiştir. Aynı zamanda savaşçı olan Ahnef, Hicrî 22'de Horasan'da İran hükümdarı Yezdicerd'e (ö.30 /651) karşı savaşmış, Kum ve Kâşan'ı fethetmiş, Farslılar onunla antlaşma yapmak zorunda kalmış, antlaşmadan elde edilen Yezdicerd'in hazinesi, savaş ganimeti olarak Medine'ye Hz. Ömer'e (ö.23/644) gönderilmiştir. Ahnef, Hz. Ali (ö.40/661) ile Mu'âviye (ö.59/680) arasındaki olaylarda Hz. Ali'yi açıkça desteklemiş ve Siffin'de Mu'âviye ordusuna karşı savaşmıştır. Ebû Mûsâ el-Eşarî'nin (ö.42/663) hakemliğini kabul etmemiştir. Bkz. el-Askerî, *Cemhere*, I/343; en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, I/513; *en-Nisâbü'rî*, *Mecmau'l-Emsâl*, I/219; Safvet, *Cemheretu Hutab*, I/244, 388.

⁷⁸ Bkz. Zemahşerî, *Atvâq*, s. 18.

⁷⁹ Bu zat, aslen Yemenlidir, İbn Vahhas adıyla tanınmıştır. Mekke'deki Zeydiyye imamıydı. *Ceziretu'l-Arab*'ın arif kişilerindendi. Âlim ve fazilet sahibi kimseydi. İbn Vahhas, şiir ve nesirde mahirdi. Zemahşerî'ye öğrencilik yapmış, çok kolaylıklar sağlamıştır. Zemahşerî'yi, *el-Keşşâf*'ı yazmada cesaretlendirmiştir. Zemahşerî de, *Atvâq*'taki bir makalesini ona ayırarak vefa borcunu ödemiştir denilebilir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*'ın mukaddimesinde onu “büyük ağacın yüksek dalı”na ve insanlar arasında bulunan “yüksek bir bayrağa” benzetmiştir. Bazı şiirlerini Zemahşerî hakkında yazmıştır. Zemahşerî ise onun hakkında: *ولولا ابن وهّاس وسابق فضله ... رعيت هشيما واستقيت مصردا* “Eğer İbn Vahhâs ve onun yüce fazileti olmasaydı, Şimdi ot toplar, kurak yerde su arardım” beytini söylemekle, İbn Vahhâs'ın kendisine yaptığı iyilikleri dile getirmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/3; es-Safedî, *el-Vâfi*, XXI/250; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, V/274.

hizmetleri övmüş, Kur'an ve Sünnet'e uygun edâ ettiği hac menâsikini (ihram, tavaf, istilam, sa'y, vs.) tavsif etmiştir.⁸⁰

Zemahşerî, ذ *ilmiyle amel edenin ilmini, bina yapan ustanın çekülüne; amelini/aktivitesini de kuyudan su çekenin ipine* benzetmiş; daha sonra ise “Çekülü olmayan ustanın, ideal ölçülere, plan projeye göre binayı yapamayacağı gibi; sarkıt ipi olmayan kişinin de kuyudan su çekip susuzluğunu gidermesi mümkün değildir” tespitiyle, bu iki olgunun önemine değinmiştir. Daha sonra da “Öyleyse kâmil olmak isteyen kimse, ilmiyle amel etsin!” tavsiyesinde bulunmuştur.⁸¹

Zemahşerî, *Atvâq*'ta bir makalede âlim kişiyi “*Din ilimlerini öğrenen ve amellerini halis niyetle süsleyen kimseye ne mutlu!*” فَاهْلًا بِمَنْ اسْتَخْلَصَ الْعُلُومَ الدِّينِيَّةَ، وَأَخْلَصَ الْأَعْمَالَ بِالنِّيَّةِ şeklinde överken;⁸² *Maqâmat*'ta ilmin, altın ve gümüşten daha değerli⁸³ olgun bir meyve⁸⁴ olduğunu vurgulamış; *el-Kelîmu'n-Nevâbiğ*'de ise “*Acı sudan incilerin çıktığı gibi kimi zaman Haccâc gibi zalimler döneminde de Hasan Basrîler yetişir*”; “*Yeryüzünün süsü alimlerdir, gökyüzünün süsü de yıldızlardır*” şeklinde bir vurgu yapmıştır.⁸⁵

Zemahşerî, *وَاعْلَمْ أَنَّ الْعِلْمَ إِنَّمَا يُتَعَلَّمُ لِأَنَّهُ إِلَى الْعَمَلِ سُلَّمٌ* “*İlmin, ancak amel etmeye yol alınacak süreçte bir merdiven olduğunu*” söylemiştir.⁸⁶

Görüldüğü üzere her üç eserde yazılanlar, birbirini tamamlayan unsurlardır.

1. 12. Tefekkür Etme ve Ölümü Hatırlama

فِكْرَةٌ/*Fikretun* sözcüğü, bilgi edinme sürecinde kişiyi bilinene doğru sevk eden güçtür. Başka bir tanımla herhangi bir konuda oluşan zihinsel tasavvurdur.⁸⁷ İnsan için fikir söz konusu iken Allah için fikrin ve fikretmenin varlığı düşünülemez.⁸⁸ تَفَكُّرٌ/*Tefekkür* ise söz konusu gücün, aklın yönlendirmesine göre hareket etmesi;⁸⁹ bir konuda etraflıca düşünmesi ve ders almasıdır.⁹⁰ Tefekkür, bir konuya ya da mekâna bakış anlamına da gelir⁹¹ ki Kur'an'da çeşitli kiplerde onlarca kez geçmektedir.⁹²

Zemahşerî, bizi tefekküre davet etmekte; kimi zaman atalarımızın, dedelerimizin, anne ve babalarımızın şimdi nerelerde olduğuna; kimi zaman bağ, bahçe, köşk ve yüksek

⁸⁰ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 21. Zemahşerî, başka bir eserinde ise âlimlerin dünyadaki konumunu şu şekilde betimlemiştir: زِينَةُ الْأَرْضِ بِالْعُلَمَاءِ وَالنَّوَابِ زِينَةُ السَّمَاءِ “*Yerin ziyneti âlimler; göğün ziyneti yıldızlardır.*” Bkz. Zemahşerî, *el-Kelîmu'n-Nevâbiğ*, s. 41.

⁸¹ Bkz. Zemahşerî, *Atvâq*, s. 30.

⁸² Zemahşerî, *Atvâq*, s. 32.

⁸³ Zemahşerî, *Maqâmat*, s. 85.

⁸⁴ Bkz. Zemahşerî, *Maqâmat*, s. 87.

⁸⁵ Zemahşerî, *el-Kelîmu'n-Nevâbiğ*, s. 41.

⁸⁶ Bkz. Zemahşerî, *Maqâmat*, s. 127.

⁸⁷ Bkz. Ahmed Muhtâr ‘Abdulhamîd ‘Umer, *Mu‘cemu'l-Lugati'l-'Arabiyye el-Mu‘âsıra*, ‘Alemlu'l-Kutub, byy. 2008, III/1734.

⁸⁸ Ebû'l-Beqâ, *Kulliyât*, s. 883.

⁸⁹ İsfahânî, *el-Mufredât*, 643.

⁹⁰ el-Ezherî, *Tehzîb*, XI/88; İbn Manzûr, *Lisân*, XII/571; Ahmed Muhtâr, *age*, III/1749.

⁹¹ Ebû'l-Beqâ, *age*, s. 905.

⁹² Bkz. ‘Abdulbâqî, *Mu‘cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Qur‘ani'l-Kerîm*, s. 525.

binaların kişiyi kurtarmadığına; kimi zaman ise gök ve yerdeki afakî ayetlere dikkatimizi çekmektedir:

يَا ابْنَ أَبِي وَأُمِّي هَاتِ، حَدِيثَ الْأَبَاءِ وَالْأُمَّهَاتِ. وَحَدَّثْ عَن رِجَالِ الْعَشِيرَةِ وَكِرَامِ الْأَخْلَاءِ وَالْجِيرَةِ. مِنَ الْجَارِ
الْجُنْبِ، وَمَاسِ الطَّنْبِ

“Kardeşim! Ata ve dedelerimizin, aşiretimizin soylu erkeklerinin, şerefli dostlarımızın, uzak ya da yakın candan komşularımızın nerede olduğunu haydi bana söyle!”

وَحَلَّتْ عَنْهُمْ الدِّيَارُ كَأَن لَّمْ يَغْنَوْا. وَكَفَى بِمَكَانِهِمْ وَاعِظًا لَوْ صُودِفَ مَنْ يَبْغِظُ، وَمَوْقِظًا عَنِ الْغَفْلَةِ لَوْ وَجِدَ مَنْ
يَسْتَيْقِظُ.

“Onlar, içinde hiç oturmamışlar gibi şimdi meskenleri bomboş haldedir. Bu tablo, ders ve ibret alanlara bir öğüt; gaflet uykusundan uyanmak isteyenlere bir uyarıcı olması için yeterlidir.”⁹³

Başka bir yerde ise

لَا تَنْتَفِعُ بِمَا لَا تَتِي أَنْ تَبْتَنِي وَتَقْتَنِي، وَتَعْتَنِي بِعَرَسٍ مَا لَا تَجْتَنِي.

“Gönlünce yaptırdığın binaların, ürününü toplayamayacağın ama zevkle diktiğin o bağ ve bahçelerin sana faydası olmayacaktır.”⁹⁴

“Ecelin gelip çattığında, bir kökten çıkan tek ya da çift ağaçların sana faydası olacak mı? Veya dallarından çıkan hurma salkımları, seni koruyacak mı?”⁹⁴ وَإِذَا لَقِيتَ الْمُنُونِ، لَمْ يَنْفَعَكَ مَالٌ وَلَا بَنُونَ. “Yarın (ahirette), yaptıklarından pişman olduğunda, önceden işlediğin güzel amellerin dışında başka bir sermayenin olmadığını göreceksin. Sana ölüm geldiğinde ise ne mal ne çocukların faydası olacaktır” demiştir.⁹⁵

Zemahşerî, *Atvâq*'ta bir makalenin tümünü bu konuya ayırmış ve “Sen, daha dünyadan ayrılmadan ve ölümü düşünecek fırsatı kaçırmadan, gökteki yıldızları bir gözle; onların esrarengiz yaratılışları üzerine bir düşün! Onları yaratan, sevk ve idare eden Allah'ın güç ve kuvvetinin hikmetini derinlemesine tefekkür et!”⁹⁶ demiştir.

Maqâmât'ta ise yalnız başımıza kaldığımızda Allah'ı tefekkür etmemizi, onun bize şahdamarımızdan daha yakın olduğunun bilincinde olmamızı salık vermektedir.⁹⁷

Zemahşerî, aynı eserinde يَا أَبَا الْقَاسِمِ لَقَدْ صَحَبْتُ طَوِيلًا رِجَالَ قَوْمِكَ. وَكَأَنَّكَ رَأَيْتَ خِيَالَاتٍ فِي نَوْمِكَ. “Ey Ebû'l-Qâsim, uzun yıllar kavminin ileri gelenleriyle arkadaşlık yaptın. Bütün olup bitenleri, sanki bir rüyada görmüş gibi oldun”⁹⁸ dedikten sonra sözünü وَكُلُّ مَنْ نَفَسَ لَهُ وَعَمَرَ أَدْرَكَهُ سِنَانُ الْمَوْتِ. “Kendisine nefes ve ömür verilen herkese, eninde sonunda ömür mızrağı dokunacaktır” şeklinde bağlamıştır.⁹⁹

⁹³ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 32.

⁹⁴ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 10.

⁹⁵ Bkz. Zemahşerî, *Atvâq*, s. 15.

⁹⁶ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 31.

⁹⁷ Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 178. Zemahşerî, burada (Kâf 50/16) ayetine telmihte bulunmuştur.

⁹⁸ Bkz. Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 164.

⁹⁹ Zemahşerî, *Maqâmât*, s. 164.

1. 13. Onurlu ve Vefalı Olmak

Zemahşerî, onurlu, vefakâr ve yardımsever insanı, makalelerinde söz konusu etmiştir. Bir eserinde konuya şöyle girmiştir:

الْكَرِيمُ إِذَا رِيمَ عَلَى الضَّيْمِ نَبَا، وَالسَّرِيُّ مَتَى سِيَمِ الْخَسْفِ أَبِي.

“Onurlu kimse, zulüm yapma durumunda kaldığında, ondan uzak durmaya çalışır. Şerefli de, kendisine önerilen onur kırıcı görevlerden imtina eder.”

وَالرَّزِينُ الْمُحْتَبَى بِجَمَالَةِ الْحِلْمِ، يَنْفِرُ نَفْرَةَ الْوَحْشِيِّ عَنِ الظُّلْمِ.

“Hilim kemerini kuşanan onurlu kimse, zulümden son derece nefret eder.”¹⁰⁰

Başka bir yerde şunları vurgulamıştır:

عِزَّةُ النَّفْسِ وَبُعْدُ الْهَمَّةِ، الْمَوْتُ الْأَحْمَرُ وَالْخَطُوبُ الْمُدْلِهَمَّةُ

“Onurlu ve yüce karaktere sahip olma, katlanılması güç sıkıntılara göğüs germeyi gerektirir.”¹⁰¹

مَا أَهْلُ النَّجَاةِ وَالْخَلَاصِ، إِلَّا أَهْلُ الْوَفَاءِ وَالْإِخْلَاصِ

“Ahirette kurtulacak kimseler, ancak vefakâr ve ihlâslı olanlardır.”

الَّذِينَ أَوْفُوا اللَّهَ بِالْمَوَائِقِ، وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ بَعْدَ التَّصْديقِ

“Onlar, Allah’a verdikleri sözde duranlar ve tasdikten sonra dinlerini Allah’a has kılanlardır.”¹⁰²

Zemahşerî, bir diğer eserinde akrabalarını ihmal edip başkalarına yardım edenleri eleştirmiştir:

الرَّجُلُ يَتْرُكُ بَرَّ أَدَانِيهِ وَهُوَ إِلَى الْأَبَاعِدِ يُحْسِنُ وَالنَّعَامَةَ تَهْجُرُ بَيْنَهَا وَيَبِضُّ آخِرَى تَحْضِنُ

“Devekuşunun, kendi yumurtalarını terk edip başka kuşun yumurtası üzerine oturduğu gibi bazı kimseler de kendi akrabalarını bırakıp diğer insanlara iyilik eder.”¹⁰³

Zemahşerî’nin yukarıda geçen bütün izah ve yorumlarından hareketle onun, hem içinde bulunduğu toplum hem de kendisinden sonraki toplumlar için eğitim ve öğretim içerikli temalarda bulunduğunu; vurguladığı tavsiye ve nasihatlerin, bireysel ve toplumsal ölçekte önemi haiz olduğunu rahatlıkla söylenebilir.

Sonuç

Zemahşerî, muhaddis, şair ve edebiyatçıların yoğun olduğu bir çevrede yetişmiştir. Metodolojisi bağlamında bağımsız bir görüntü arz etse de dil okulları arasında Bağdat ekolü arasında sayılmıştır. Türkçe, Farsça ve Hârezmce’yi de çok iyi bilen Zemahşerî, eserlerini Arapça yazmıştır. Kur’an dilinin Arapça olması nedeniyle onun, Araplara ayrı bir sevgi beslediğini de belirtmek gerekir.

¹⁰⁰ Bkz. Zemahşerî, *Atvâq*, s. 9.

¹⁰¹ Zemahşerî, *Atvâq*, s. 9.

¹⁰² Zemahşerî, *Atvâq*, s. 35.

¹⁰³ Bkz. Zemahşerî, *el-Kelimun 'n-Nevâbiğ*, s. 41.

Çalışmamıza esas aldığımız eserlerin içeriğinden hareketle Zemahşerî'nin bir kılavuz, bir rehber ve bir davetçi olduğu söylenebilir. O, birçok konuyu ele alan mevize ve vecize ile müzeyyen *Atvâqu'z-Zeheb*, *el-Kelimu'n-Nevâbiğ* ve *Maqâmât* adlı eserlerinde kimi zaman ilim, takva, adalet, iffet, hayâ, tefekkür gibi olumlu nitelikleri överken; kimi zaman ise riyâ, sihir, kibir, zulüm, rüşvet ve namus hamiyetsizliği gibi aşağılık karakteristik özellikleri ve faillerini eleştirmiştir. Biz, bu çalışmamızda sadece onun söz konusu üç eserinde gündeme getirdiği bireysel ve toplumsal düzeyde insanlığı felaha, esenliğe ve mutluluğa erdiren özellikleri ele aldık.

Zemahşerî, kişiyi ve toplumu inşa eden temel özellikleri zikrederken, kimi zaman onları muhatabının zihnine teşbih sanatıyla yerleştirmeyi yeğlemiştir. Örneğin bir yerde “*ilim ile takvayı anne ve babaya*”; başka bir yerde ilmi, “*tırmanılması zor ama inilmesi kolay olan bir dağa*”; cehaleti de “*elde edilmesi kolay ama terk edilmesi zor bir kaynağa*” benzetmiştir. O, bu tür benzetmeler yaptığı gibi “*tüccarın değeri, para ve kesesinde*”; “*âlimin değeri ise kitap ve sayfalarında*” şeklinde kıyaslamalarda bulunmuştur.

Zemahşerî, öğütlerini verirken, kendisini müstağni görmemiştir. Özellikle makamelerini kaleme alırken, ilk etapta hep kendisini muhatap almış ve “*Ya Ebu'l-Kasım*” ünlemesiyle nasihatlerini yapmıştır. Onun bu metodunun özgünlüğü, kayda değer niteliktedir. Zaten bu metot, eğitim-öğretimle uğraşan eğitimcilerin metotları arasında yer almaktadır. Zira verdiği nasihatten kendisini müstağni gören eğitimci ve rehberin başarı şansı, oldukça düşük kalacaktır.

Zemahşerî, insanı inşa eden özellikleri ele alırken, onların bireysel ve toplumsal potansiyellerini de gözden ırak tutmamıştır. Mesela kişinin, bireysel bağlamda yaptığı dua ile insanlar arası sosyal ilişkilerde çok mühim yeri olan *adalet vasfina* önem vermiştir. Zemahşerî, ibadetin özü durumundaki duada, devenin böğürmesi gibi bağırıp çağırılmamasını, süslü püslü ifadelerin kullanılmamasını önermiş; en hayırlı mektubun kapalı, içeceğin ise kabının örtülü olanı olduğunu vurgulamış; her dua eden ve gözyaşı dökene de itibar edilmemesini tavsiye etmiştir. Sosyal ve toplumsal bağlamda ise kişinin, şan ve şöhreti terk ederek adaletle sığınmasını; sosyal aktivitelerinde ise dengeli davranmasını hatırlatmaktan geri durmamıştır. O, adaletin pınarının, sırmalanmış bir aynadan ve üstün bir zekâdan kaynaklanan en güzel sözlerden daha berrak ve saydam olduğunu belirtmiştir.

Zemahşerî, kişinin, kardeşinin ayıbını örtmesini tavsiye ederek bir hadise telmihte bulunmuş; bu tarz hareketin ise kişinin yüksek bir karakter ve ahlaka sahip olduğunun göstergesi şeklinde nitelemiş; kardeşliğin, bol günde değil, sıkıntı ve darlık zamanında gösterilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Zemahşerî, Müslümanlar arasındaki kardeşlik hukukundan da söz etmiş; insanların en cefakâr olanlarını, dostlarına en çok tahammül edenler olduğunu belirtmiştir. Bazı ifadelerinde kardeşlik ve dostluk sayesinde hasta kalplerin şifa bulacağını, kırık çıkık kemiklerin bile düzelebileceğini seslendirmiştir. Allah için gösterilen dostluğun, hem dostun huzurunda hem gıyabında olması gerektiğini vurgulamıştır. O, “*Kardeşlik ve*

dostluk, sıkıntı ve darlık döneminde belli olur; bolluk ve bereket zamanında değil...” hüküm cümlesiyle konuya açıklık getirmiştir. Müellifin, toplumu oluşturan bireyler arasındaki dayanışmaya bu denli önem vermesi, dikkate alınması gereken bir noktadır. Hatta kendisi, dostuyla muâşeretinde ne kadar sevinç duyduğunu “*Sizi gördüğümde mutlu oluyorum*” cümlesiyle özetlemiştir.

Son söz olarak diyoruz ki, Zemahşerî'nin adı geçen ve çalışmamızın konusu olan eserlerinin, farklı açılardan ele alınabilecek potansiyele sahip olduğunu; bu alanda kalem oynatacakların, eserlerde daha birçok özelliğin farkına varacaklarını söyler isek, mübalâğa yapmış olmayız.

KAYNAKÇA

- ‘Abduh, Muhammed (ö.1905), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Dâru'l-Ma‘rife, Beyrût, 1412/1992.
- ‘Abdulbâqî, Muhammed Fuâd (ö.1967), *el-Mu‘cemu'l Mufehres li Elfâzi'l-Qur‘âni'l-Kerim*, el-Matba‘atu'l-İslâmiyye, İstanbul, 1982.
- el-‘Askerî, Ebû Hilâl el-Hasan b. ‘Abdullah b. Sehl b. Sa‘îd (ö.395/1010), *Cemheretu'l-Emsâl*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, ts.
- ‘Avd, Ahmet ‘Abdu't-Tavvâb, *Atvâqu'z-Zeheb fi'l-Mevâ‘iz ve'l-Hutab*’ın muhakkiki, Dâru'l-Fadîle, Qâhire, ts.
- Beyhaqî, Ahmed b. Huseyin b. ‘Alî b. Mûsâ (ö.458/1066), *Şu‘abu'l-Îmân*, thk. ‘Abdul‘alî ‘Abdulhamîd, Mektebetu'r-Ruşd, Bombay, 2003.
- Brockelmann, Carl (ö.1956), *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Arapçaya çev. ‘Abdulhalim Naccâr, Dâru'l-Ma‘arif, Qâhire, 1959.
- Buhârî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ‘il (ö.256/870), *Sâhihu'l-Buharî*, el-Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul, 1979.
- Câhız, Ebû ‘Usmân ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb (ö.255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Dâru'l-Hilâl, Beyrût, 2003.
- , *el-Buhalâ*, Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrût, 1999.
- , *el-Hayavân*, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrût, 2004.
- Curcânî, Ebû'l-Hasan ‘Ali b. Muhammed (ö.816/1413), *Kitâbu't-Ta‘rifât*, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrût, ts.
- Dayf, Şevqî (ö.2005), *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-Ma‘arif, Mısır, ts.
- Dihlevî, Şâh Veliyyullâh (ö.1176/1762), *Huccetullâhi'l-Bâlîğa*, thk. es-Seyyid Sâbîq, Dâru'l-Cîyl, Beyrût, 2005.
- Ebû-Dâvûd, Süleymân b. Eş‘as (ö.275/888), *Sünen*, Dâru'l-Fikr, Riyâd, ts.
- el-Eş‘arî, Ebû'l-Hasan (ö.324/936), *Maqâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk Nu‘aym Zerkûr, el-Mektebetu'l-‘Asriyye, 2005.

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî (ö.370/980), *Tehzibu'l-Luğa*, thk. Muhammed 'Avd Mur'ib, Dâru ihyâi Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, 2001.

el-Ferâhîdî, Ebû 'Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. 'Amr (ö.170/787), *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm Samarraî, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.

Ferrûh, 'Umer (ö.1982), *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1997.

Firûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'qûp (ö.817/1414), *el-Qâmûsu'l-Muhît*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 2005.

el-Hakemî, Hafız b. Ahmed b. 'Ali (ö.1377/1959) *Me'aricu'l-Qabûl bi Şerhi Sullemi'l-Vusûl ila 'İlmi'l-Usûl*, thk. 'Umer b. Mahmûd Ebû 'Umer, Dâru İbni'l-Qayyim, Demmâm, 1990.

el-Harîrî, Ebû Muhammed Qâsım b. 'Ali b. Muhammed b. 'Usman (ö.516/1122), *Maqâmâtu'l-Harîrî*, Matba'atu'l-Ma'arif, Beyrût, 1873.

İbn Ebû'd-Dunya, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muhammed (ö.281/894), *Mekârimu'l-Ahlâq*, thk. Mecdî Seyyid İbrâhîm, Mektebetu'l-Kur'an, Qâhire, ts.

İbn Fâris, Ebû'l Huseyin Ahmed (ö.305/1004), *Mu'cemu Meqâyisi'l-Luğa*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hasan, Dâru'l-Ciyl, Beyrût, 1991.

İbn Kesîr, Ebû'l Fidâ İsmail, (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, Amman, ts.

İbn Quteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim (ö.276/889), *el-Maârif*, thk. Servet 'Ukkâşe, el-Hey'etu'l-Mısıriyye, Qâhire, 1992.

İbn Manzûr, Ebû Fadl Cemâluddîn Muhammed (ö.711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1300.

İbn Tağriberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâluddîn Yûsuf b. Tağriberdî el-Atâbekî (ö.874/1469), *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısr ve'l-Qâhire*, Dâru'l-Kutub, Qâhire, ts.

İsfahanî, Rağıb (ö.502/1108), *el-Mufredât*, thk. Safvân 'Adnân ed-Dâvudî, Dâru'l-Qalem, Dımışq, H/1412.

Mervezî, Ebû Sa'd 'Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'anî (ö.562/1167), *el-Ensâb*, thk. 'Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yamânî, neşr. Meclisu Daireti'l-Ma'arif el-'Usmâniyye, Haydarâbâd, 1962.

el-Mu'cemu'l-'Arabî el-Esasî, el-Munazzamatu'l-'Arabiyye li't-Terbiyye ve's-Saqâfe ve'l-'Ulûm, Tunus, 1988.

en-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâq b. Muhammed (ö.438/1047), *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazan, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1997.

Nisâbûrî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydanî (ö.518/1124), *Mecma'u'l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyuddîn 'Abdulhamîd, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, ts.

en-Nuveyrî, Şihabuddîn Ahmed b. ‘Abdulvahhâb, (ö.733/1334), *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiqi'l-Qâhire, 1423.

es-Safedî, Selahuddîn Halîl b. Aybek b. ‘Abdullâh (ö.764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, thk. Ahmed el-Arnâutî-Turkî Mustafa, Dâru İhyai't-Turâs, Beyrût, 2000.

Safvet, Ahmed Zekî, *Cemheretu Hutabi'l-'Arâb fi 'Usûri'l-'Arabiyeti'z-Zâhira*, el-Mektebetu'l-'İlmiyye, Beyrût, ts.

es-Suyûtî, ‘Abdurrahmân b. Ebû Bekir Celâluddîn (ö.911/1506), *el-Muzhir fi 'Ulûmi'l-Luğati ve Envâihâ*, thk. Fuâd ‘Ali Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1998.

Tirmizî, Ebû ‘Îsâ Muhammed (ö.279/892), *Sünenu't-Tirmizî*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1980.

ez-Zebidî, Muhammed Murtaza (ö.1205/1791), *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Qâmûs*, thk. Komisyon, Dâru'l-Hidaye, Qâhire, ts.

Zemaşerî, Ebû'l-Qâsım Mahmûd (ö.538/1143), *Atvâqu'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab*, thk. Ahmed ‘Abdu't-Tavvâb ‘Avd, Dâru'l-Fadîle, Qâhire, ts.

-----, *Maqâmât*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 2004.

-----, *Nevâbiğu'l-Kelim*, Matba'atu Vadi'n-Nil, Qâhire, H/1286.

Ziriklî, Hayruddîn (ö.1976), *el-A'lâm*, Dâru'l-Qalem, Beyrût, 1980.